

Hankiss Elemér (1928-2015)

Hankiss Elemért nem szükséges bemutatni. Mindenki tudott róla. Mindenki ismerte az arcát a képernyőről. Sokan a könyveit is olvasták.

Irodalomároknak még ennél is kevésbé szükséges bemutatni. A kevesek, a kiválasztottak közé tartozott. Aligha akad manapság számottevő – öreg vagy fiatal – irodalomtörténész, aki ne olvasta volna *A népdaltól az abszurd drámáig* című könyvét, mely fordulópontot hozott a magyar irodalomtudomány történetében.

Lapunk olvasóinak pedig végképp nem szükséges bemutatni. Már távolodóban volt az irodalomtudománytól, amikor 1974-ben az induló *Literatura* első évfolyamának első száma közölte a „Fejlődik-e az irodalom?” című tanulmányát. Hogy maga a közlés ténye mit jelentett akkoriban, ahhoz tudni kell, hogy éber pártmunkások a *Literatura* elődjét, a *Kritikát* leginkább azért vették el az Irodalomtudományi Intézettől, és helyezték megbízható ideológiai felügyelet alá, mert megítélésük szerint Hankiss Elemérnek a lapban megjelent tanulmányai túlonkívül vonzóvá és népszerűvé tették a marxizmus gondolatvilágán kívülről származó elméleteket és műértelmező módszereket. Mindezt párthatározat is rögzítette. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség 1972-es határozata név szerint is megőrizte Hankiss Elemért és Bojtár Endrét mint akik „a marxizmussal össze nem egyeztethető módon” alkalmazzák a „formalista-modernista” szemléletet. Ezek után nem kevés bátorságra vallott – mind az Irodalomtudományi Intézet vezetése, mind a *Literatura* szerkesztősége, mind Hankiss Elemér részéről –, hogy a legcsekélyebb meghunyászkodás vagy behódolás nélkül a frissen proskribált irodalmár tanulmányával indították az új lapot.

Bár Hankiss Elemért nem szükséges bemutatni, a rend kedvéért érdemes felidézni pályájának néhány mozzanatát. E pálya azzal indult, hogy el sem kezdődhetett: 1949-ben eltávolították az Eötvös Collegiumból. Megengedték, hogy az egyetemet elvégezhesse, de érdeklődésének vagy legalább végzettségének megfelelő állást nem kaphatott. Horváth Jánosnál lakott.

Az egyik, régóta forgalomban lévő pletyka szerint azért csapták ki a Collegiumból, mert egyszer arról talált beszélni, hogy a békeszerződés megkötése után a szovjet hadseregnek haladéktalanul távoznia kell Magyarországról. A Hankiss által az *Idegen világban?* című könyvében elmondott változat (132.) szerint azért rakták ki a Collegiumból, mert egy buli után, andalgás közben Nietzschével akart imponálni egy lánynak. Akár így történt, akár másként, eltávolítói nyilvánvalóan csak az ürügyet keresték: a sugárzóan tehetséges, eltéveszthetetlenül polgári-értelmiségi származású, makacsul független gondolkodású fiatalembert – aki mondhatta volna a lánynak akár azt is, hogy válasszanak maguknak csillagot – előbb-utóbb, miként másokat, mindenképpen kirúgták volna, ahogyan hamarosan magát a Collegiumot is felszámolták.

Törvényszerűnek, sőt sorsszerűnek látszik, hogy a hatóságoknak 1956 után is meggyűlt a bajuk vele. Fél évnél tovább tartották vizsgálati fogságban. Végül azonban, mivel nem tudtak rábizonyítani semmit, noha bármi apróság elegendő lett volna, elengedték. Az imént említett visszaemlékezése szerint Hankiss a fogság alatt szokott le a félelemtől. A berezés hiánya a későbbiekben számos alkalommal jött jól. Néha még mások is tanultak tőle bátorságot.

Az ötvenhatos múltú emberek először 1963 táján térhettek vissza a tudásuknak megfelelő állásba. A Sötér István vezette Irodalomtudományi Intézetben számos olyan tudóst alkalmaztak ekkoriban, akiknek voltaképpen az egyetemen lett volna a helyük, de akiket politikailag nem tartottak eléggé megbízhatónak ahhoz, hogy az egyetemi ifjúságot

taníthassák. Hankiss Elemér 1965-ben vette fel az Irodalomtudományi Intézet elméleti osztályára Nyíró Lajos, és nagyjából ezzel vette kezdetét Hankiss első nagy korszaka.

Egyáltalán nem mellékes, legkevésbé sem véletlen, hogy az Irodalomtudományi Intézet történetesen az egykori Eötvös Collegium épületében alakult meg. A Collegium hajdani diákjain, az Intézet munkatársain kívül a terek, a falak, a lépcsők, a termek, a könyvek, a katalógusok, a bútorok őrizték az irodalomtudomány kontinuitását. Másfél évtized múltán Hankiss némi elégtétellel térhetett vissza szellemi otthonába, egykori kicsapatasának színhelyére.

Ami munkát Hankiss Elemér az Intézetben néhány év alatt, 1965 és 1972 között elvégzett, a magyar irodalomtudomány történetének legszebb, legfontosabb, legérdekesebb fejezetei közé tartozik.

Ügyet sem vetett a korabeli magyar irodalomtörténeti lapokban és könyvekben tárgyalt témák legtöbbszörére. Egyebek mellett nem volt mondandója sem a realizmusról, sem a szocialista realizmusról, nem szólt hozzá a kritika-vitához, nem sokat törődött Lukács György elgondolásaival, talán sehol sem említi, mindenesetre sehol sem tárgyalja a Sőtér István főszerkesztésében megjelent akadémiai irodalomtörténetet. Hosszan lehetne sorolni, mi minden hagyta hidegen. Ezzel szemben úgy hivatkozott a kortárs nyugati irodalomelméleti szakirodalomra (ekkoriban a hajdani orosz formalizmust is nyugati kiadványokból lehetett ismerni), mintha ez nem főbenjáró bűn, hanem a világ legtermészetesebb dolga lett volna. Érzékeny ponton találta el a hazai – marxista és hagyományos – irodalomtudományt, melynek ezáltal azonnal megmutatkozott az avítsága, bezárultsága, tájékozatlansága. Amikor 1971-ben megjelent Hankiss *Strukturalizmus* című kétkötetes válogatása, bár volt némi acsarkodás, de már senki nem merészelte vitatni az irodalomelméleti tájékozottság követelményét. Ezt a hatalmas fordulatot minden kétséget kizáróan ő vitte végbe. Voltak társai, tagadhatatlan, de az áttörés neki köszönhető.

Némelyek úgy vélik – könnyen lehet, hogy igazuk van –, hogy Hankiss közösségalkotó tevékenysége volt a közvetlen oka annak, ami kiváltotta a kulturális élet korabeli hatalmasságaiból a rémület nyomait mutató 1972-es párthatározatot. 1971-ben jelent meg – és lett azonnal népszerű, a műértelmezések áradatának egyik elindítója – a Hankiss által szerkesztett két konferencia-kötet: a *Formateremtő elvek a költői alkotásban*, valamint *A novellaelemzés új módszerei*.

Megtehetette volna, de távolodását az irodalomtudománytól, közeledését a szociológiához soha nem vezette vissza az őt ért – gyakran méltatlan, színvonalatlan, személyeskedő – támadásokra, melyek kevésbé eltökélt, kevésbé bátor embert örökre elnémíthattak volna. Akárhogy volt is, távolodása az irodalomtudománytól időben nagyjából egybeesett az ellene indított hadjáratral, melynek dokumentumait – pontosabban szólva a dokumentumok egy részét – a Szerdahelyi István által összeállított, 1977-ben megjelent kétkötetes *Strukturalizmus-vita* tartalmazza. A könyvből egyértelműen kiderül, a „strukturalizmus-vita” valójában Hankiss-vita volt. Érdemi vitáról azonban szó sem lehetett. Egyebek mellett már csak azért sem, mert Hankiss, a felülmúlhatatlanul könnyed és szellemes vitatkozó, valószínűleg győztesen került volna ki a vitákból. A korabeli szóhasználatban a „vita” szó efféle kontextusokban (pl. Lukács-vita) egyébként is inkább jelentett hatósági vádindítványt, mint szabad eszmecserét. Mindenesetre egyszerre jellemzi a szakma akkori erkölcsi állapotát és Hankiss megszerzett tekintélyét, hogy a *Kritika* új szerkesztősége nem talált számottevő irodalomtörténészt, aki hajlandó lett volna azon a lekezelő, minősíthetetlen hangon megszólalni Hankisst és a strukturalizmust, mint amelyet a vitacikk-írók némelyike megütött.

Normális körülmények között egyébként – mint minden más irányzatnak – a strukturalizmusnak is kijárt volna, hogy tüzetesen és a lehető legszigorúbban vegyék szemügyre az előfeltevéseit, tételeit, következményeit, használhatóságát és változatait. A

párthatározat paradox hatásának következtében azonban a továbbiakban még azok sem bírálták nyilvánosan Hankisst és a strukturalizmust, akiknek jócskán lett volna jogos ellenvetésük. Értelmiségi számára, a karrieristákat leszámítva, ekkoriban már módfelett kényelmetlen volt akár csak véletlenül is egybecsengeni valamely párthatározattal.

Hankiss ebben az időszakban készült művei közül némelyek, kényszerűségből, csak később, illetve jóval később jelenhettek meg: *Érték és társadalom* (1977), *Az irodalmi mű mint komplex modell* (1985), *Hamlet színeváltozásai. Hamlet-értelmezések a XVIII. századtól napjainkig* (1995), és vannak olyan irodalmi tanulmányai is, melyek soha nem jelentek meg kötetben.

Fő műve tehát a magyar irodalomtudomány mindenkire egyaránt vonatkozó feltételrendszerének átalakítása volt. Írott munkái közül minden bizonnyal *A népdaltól az abszurd drámáig* című tanulmánykötetet lehet a legjellemzőbbnek, legfontosabbnak tekinteni. A könyv 1900 példányban jelent meg 1969-ben. Én, harmadikos gimnazistaként, a könyvre vadászva, módszeresen üzletről üzletre járva, bizonyára az utolsó könyvesbolti darabot vettem meg 1973-ban a végső lehetőségként felkeresett, lehető legvalószínűtlenebb, s éppen ezért leglogikusabb helyen, a körúti zeneműboltban. Antikváriumban soha nem láttam, a kisebb könyvtárakból már a hetvenes évek végére ellopták.

A könyv merőben új értekező nyelvművet hozott meg a magyar irodalomtudományban. Hankiss stílusa mentes volt a hókuszpókusztól, ködösítéstől és misztifikálástól. Állításait példák sora és a példákban kibontott bizonyítás követte. Írásmódjának elképesztő világossága és kiinduló állításainak egyszerűsége sem fedheti el azt, hogy a könyv nem kevesebbre, mint az irodalom átfogó megismerésére törekedett: „Nem, nem a vers-, dráma-, vagy regényírás gépesítése e kísérletek célja, hanem annak a ma még vagy egyszer s mindenkorra titokzatos belső univerzumnak a megismerése, mely a vers, a dráma, a regény üzenetét, lényegét hordozza.” (7) A világosság és az induló egyszerűség valószínűleg megtévesztette Hankiss némely kritikusát: nem vették észre, hogy mindkettőt csupán pedagógiai, érveléstechnikai eszköznek tekintette, nem pedig az irodalomból levezethető vagy az irodalomra visszavonakoztatható tulajdonságoknak. S pusztán azért mellőzte – ideiglenesen – az irodalom hagyományos tanulmányozását, hogy a legegyszerűbb irodalmi műveletekből kiindulva újfajta irodalomtudományt építhessen fel.

Hankiss távozása az irodalomtudományból űrt hagyott maga után. Fájt, miként mostani távozása is fájdalmas. Hiányzott. Lettek volna még teendők, melyeket egyedül ő végezhetett volna el. Hiányának az egyik, talán a legjobban dokumentálható megnyilvánulása az volt, hogy a strukturalizmust követő, nem kevésbé fontos irodalomelméleti művek és irányzatok ismét akadozva, nagy késésekkel, következtetlenségekkel és hiányokkal jutottak és jutnak el a hazai irodalomtörténészekhez.

Hiányzott, hiányzik.